

Egy lengyel királyi tanácsos levele. (Adalék a Rákóczi-szabadságharc publicisztikájához.) A tanulmányunk címében említett mű a Rákóczi-szabadságharc gazdag publicisztikai irodalmának legjelentősebb alkotása. Magyar szövegének teljes címe: *Egy lengyel királyi tanácsosnak levele, melyet egy római birodalombéli urnak írt Magyarországnak dolgai-ról 1706-ik esztendőben.*

Három nyelven maradt fenn korunkra, latin szövegét SZALAY László használta. Magyar szövegét THALY Kálmán 1860-ban fedezte fel a vargyasi Dániel-család levéltárában, s 1862-ben ki is adta a *Történelmi Kalászkok* c. okmánygyűjteményben.¹ Francia nyelvű szövegére is ő irányította a kutatás figyelmét. *Rákóczi-féle unicum a Bosporus partjáról*² c. érdekes cikkében mondja el, miként került kezébe: midőn 1889 szeptemberében és októberében a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából FRAKNÓI Vilmos és VÁMBÉRY Ármin társaságában Törökországban volt kutató úton, WHITE konstantinápolyi angol nagykövet egy francia nyelvű nyomtatványt mutatott neki, amely ezt a címet viselte: *Lettre D'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire, sur les Affaires de la Hongrie.* THALY azonnal felismerte, hogy ez az *Egy lengyel királyi tanácsos levelének* változata. Midőn hazajött, utána nézett annak, nincs-e meg e fontos kuruckori nyomtatvány a magyar könyvtárakban. Kutatása sikerrel járt, a *Lettre* három könyvtárból is előkerült: a Magyar Nemzeti Múzeum, az Erdélyi Múzeum és a Budapesti Egyetem Könyvtárából. Azonban ez a három, egymással teljesen megegyező magyarországi példány nem azonos WHITE példányával. Az utóbbiból hiányzik az előbbinek utolsó bekezdése. Ebben a mű szerzője a hazai példányok 1–32. számozott lapra terjedő *Toldalékjára* utal. E *Toldalék* „egy magyar pap úr” — THALY véleménye szerint a már halott SZÉCHÉNYI Pál kalocsai érsek³ — latin nyelvű „levele”. A hazai „3 példány is czimlap és nyomtatási hely és évszám nélküli — írja THALY —, mint a brit nagykövet”. De arról nem szól, hogy e kétféle kiadás formátuma eltérő volna, megemlíti azonban, hogy csak az angol nagykövet példányának van hibajegyzéke: ERRATA. A latin *Toldalék* a kéziratos magyar szövegből is hiányzik, pedig utolsó bekezdése szerint következnie kellene.

Röviden ezekben foglalhatjuk össze eddigi ismereteinket az *Egy lengyel királyi tanácsos leveléről*. Keletkezésének történetével, mondanivalójával, történeti forrásértékével eddig sem a politikai történetírás, sem a jog-, sem az irodalomtörténet nem foglalkozott. A következőkben a kutatás új eredményeiről szeretnénk számot adni. A további kutatómunka bizonyára új adatokkal fogja kiegészíteni a meglévőket, de mégis — majd látni fogjuk — szükséges, hogy éppen most szóljunk a mű, bibliográfiai tekintetben is fontos, történetéről.

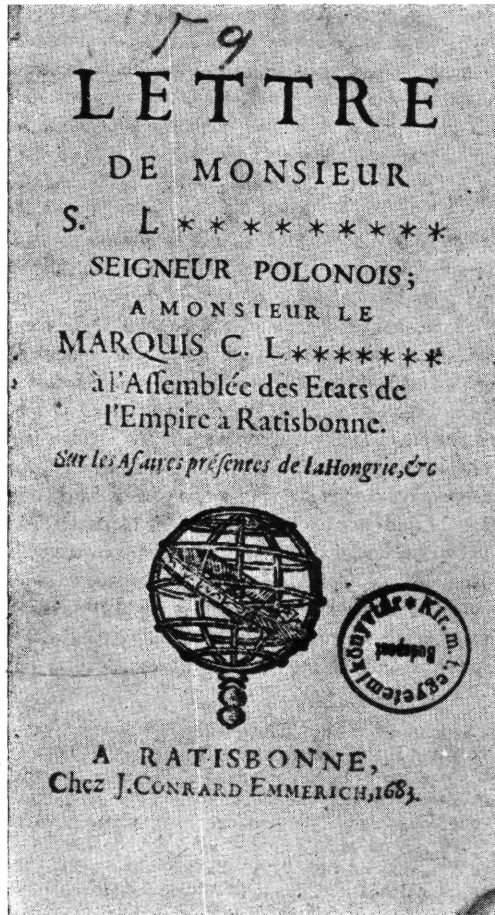
Mintahogy címe is mutatja, a *Levél* célja a külföld tájékoztatása a magyar ügyről azért, mert „a balitéletek” „a magyarok iránt eltöltötték a világot”, tehát — szándékát tekintve — édestestvére Rákóczi nagyhírű első kiáltványának: a *Recrudescuntnak*, azzal

¹ „E politikai védírat eddigelé csak latin nyelven volt ismeretes, de mint ilyen sem volt még kiadva — tudtomra legalább — sehol. Magyar kéziratunk ódon és emellett eredeti nyelve bizonyítja, hogy ez nem későbbkori fordítás, de sőt hogy valószínűleg ez az eredeti, s a latin fordítottatott belőle, mint ezt a „Tájékozás”-ban, a könyv elején részletesen említém. Szükségesnek vélem itt újra megjegyezni, hogy e védírat nem 1706-ban (mint hibásan följegyeztetett), de valószínűleg 1710-ben íratott, mint ezt a szövegnek a „Tájékozás”-ban idézett illetékes sorai bizonyítják”. *Történelmi Kalászkok*. 1603–1711. Pest, 1862. 121. — MÁRKI Sándor alap nélkül feltételezte, hogy a mű magyar, francia és latin nyelven jelent meg: „A fölkelés jogosságát legszebben és legalaposabban az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* védelmezte meg, amely 1710-ben magyar, latin és francia kiadásban jelent meg”. (II. Rákóczi Ferenc. II. 1707–1708. Budapest, 1909. 456–457. *Magyar Történeti Életrajzok*.)

² Századok. XXIII/1889. 767–771. 1.

³ Meghalt 1710. május 22-én Pozsonyban.

a különbséggel, hogy a *Recrudescunt* nyitánya, a *Levél* zárótétele a kuruc szabadságharc publicisztikájának. A műfajt tekintve azonban nem is hasonlíthatunk egymáshoz: a *Recrudescunt* kiáltvány volt, kettős rendeltetéssel, idehaza felrázta a nemzetet a Habsburg zsarnokság ellen, Európa előtt pedig igazolta a magyarság felkelésének szükséges és jogos voltát. Retorikája ma — 250 esztendő múltán — is megragadja olvasóját. Az *Egy lengyel*

királyi tanácsos levele annyiban levél, hogy — eredeti rendeltetése szerint — fejedelmi udvarok, miniszterek és diplomaták részére szánt bizalmas tájékoztatás volt, a szabadságharc utolsó esztendejében, amikor a kurucok nem bízhattak többé abban, hogy fegyverrel szereznek érvényt a jogos magyar követeléseknek, de még reménykedtek, hogy a nyugati protestáns hatalmak segítségével méltányos békét köthetnek a Habsburg-házzal a spanyol örökösödési háborút lezáró általános békekötés keretében.

A *Levél* keletkezésének körülményeit keresve figyelmünk arra a követségre irányul, amelyet a magyarországi és az erdélyi „Status Evangelicus Generalis” küldött ki a nyugati

protestáns kormányokhoz.⁴ A magyar protestánsok követe KÖRTVÉLYESI János, az erdélyieké pedig ifj. DOBOZI István volt.⁵ Az *Egy lengyel királyi tanácsos leveléről* az első adatot abban a levélben találtuk, amelyet RÁDAY Pál, RÁKÓCZI „intimus secretarius”-a, a fejedelmi kancellária directora és az erdélyi fejedelemség vice-kancellárja 1709. október 21-én Husztról írt a követeknek:

*Jollehet immár őtt rendbéli Leveleim(m)el informaltam valaszul k(e)g(ye)l(me)teket, es azon alkalmatossággal edgyszersmind az kívánt Instrumentumokatis meg küldöttem; mindazáltal azokis ne talántán k(e)g(ye)l(me)teket kezéhez nem jutván, s azomban Clement innen megh indulván, valamint az elottis megh irtam, azon Instrumentumokat mostis k(egyelmete)k(-ne)k általa megh küldöttem, sőt a melle assignaltam annexivé kezéhez két munkát, ugy mint Synopsim . . . és Epistolam Celsi ad Veracium, kiket hogy nyomtatásbanis kiadassa, vagyon intímatioja, a mellyekből elegeses informatiot vehet k(e)g(ye)l(me)tek ; de úgy látom hogy azokra ugyis nem sok szüksége vagyon k(egyelmete)k(-ne)k jól tudván azon kívülis az Hazának dolgait mind k(e)g(ye)l(me)tek, mind penigh azon Fejedelmi s Királyi udvarokis a kikhez megyen . . .*⁶

E sorok igen értékes adatokat őriztek meg a kuruc publicisztika történetére nézve: két olyan műről van szó benne, amelynek külföldön való kinyomatását rendelte el RÁKÓCZI. Minket most csak az *Epistola* érdekel, még pedig azért, mert címe mögött az *Egy lengyel királyi tanácsos levelének* latin szövege rejtezik. RÁDAY Pál diplomáciai iratai között ma is őrzik a latin alapszöveg első részletét, ennek a címe azonban nem egészen azonos az imént idézett levélben található címmel. Külső címe: „*Epistola Celsi ad Constantium de Hungaria*”, belől pedig ez olvasható: „*De Causa Statuum et Ordinum Regni Hungariae pro Libertate Confoederatorum, Celsus ad Constantium*”.⁷ E kézirat nem csonka, hanem félbemaradt szöveg, a címlapon kívül 12 folio lapra terjed, egyelőre még ismeretlen kéz írása; nyers fogalmazványa a végleges szövegnek, s ott szakad meg, mikor a szerző — a II. RÁKÓCZI György erdélyi fejedelmet fenyegető török támadásról szólva — az 1659. évi XXV. articulust idézi. Vessük fel a kérdést, nem erre a kézíratra gondolt-e SZALAY László, amikor a levél latin változatát említette. Mert egyéb latin szövegét nem ismerjük. Nem ok nélkül van feltüntetve a magyar szöveg címében az 1706. esztendő: ebben az évben zajlott a kurucok és a császáriak nagyszombati békeértekezlete, s e béketárgyalás alkalmából látott napvilágot a kurucok sokat emlegetett és idézett jogvédő irata: „*Veracius*

⁴ „ . . . ad Sacras Angliae, Sveciae, Daniae, et Prussiae Regias Majestates, nec non Serenissimos Principes quippe Luneburgicam, Hassiacam, et Alsaticam Domus, itemque Celsos ac Praepotentes Foederati Belgij Ordines, Helvetiorumque Rempublicam qua Potentatus Evangelico Protestantes . . . ” (Lásd: ifjabb DOBOZI István a „*Status Evangelici Regni Transylvaniae et Partium eidem annexarum*” alegátusa számára adott keltezetlen Instructio-t. Ráday-Levéltár. *Ráday Pál Rákóczi-kori iratai*. d/2—17. 37. sz.)

⁵ E tanulmányunk keretében nincs helyünk arra, hogy szóljunk a követek személyéről és elmondjuk a követség rendkívül érdekes történetét. Mindezekről akkor fogunk részletesen szólani, amikor közrebocsátjuk azokat az okmányokat, amelyek megvilágítják az erdélyi követség létrejöttének körülményeit.

⁶ RÁDAY Pál eredeti fogalmazványa a „*Status Evangelicus követtyeiknek*”. Ráday-Levéltár. *Ráday Pál Rákóczi-kori iratai*. d/2—17. 32. — A *Synopsis* teljes címe a fogalmazványban hiányzik, helye üresen van hagyva. — Klement instructióját Munkácsen, 1709. október 8-án bocsátotta ki a fejedelem: „*Instructio pro Egregio Johanne Michaelae KLEMENT in Aulis Borussiae, Angliae et Status Generales negotianda*”. FIEDLER: *Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande*. II. Bécs, 1858. 70—73. *Fontes Rerum Austriacarum*. Abt. II. Band XVII.

⁷ Ráday-Levéltár. *Ráday Pál Rákóczi-kori iratai*. AI. d/2—1. 13. sz. Hátlapján RÁDAY Pál írásával: „*Publicumot nező Acták ex Scriptis Domini Soceri*”. — GORZÓ Gellért ezt a kéziratot még nem találta meg a Ráday-Levéltárban, amikor könyvét készítette: *Rádai Ráday Pál*. Budapest, 1915. Amit könyve 65. lapján az *Egy lengyel királyi tanácsos leveléről* mond, azt mind THALYtól vette át.

Constantinus Miles Hungaricus”.⁸ A Levél szerzője nyilván erre az iratra gondolt, amidőn a Veracius és a Constantius nevet használta az *Epistola* címében.

Az eddig előkerült levéltári adatok segítségével még tovább tudjuk folytatni a *Levél* történetét. A Rákóczi-Aspremont levéltárból előkerült egy keltezetlen irat, amelyben valaki, talán KLEMENT, utasítást kér, alighanem BERCSÉNYITŐL, magatartására, tenni-valóira, javaslataira nézve. A 12. pontban ezeket írja:

*De scriptis quae sua Serenitas necessaria iudicat ut imprimantur Mitaviae et unde pecunia sumenda, cum maxime opus sit omnes Ungarorum praetensiones et justa causa tam in regionis quam religionis negotio omnibus innotescant quod non fieri potest nisi per typos et ego maxime necessarium iudico cum minima pars recte informata sint et propterea pro votis Imperatoris et Austriae concludant. Cum latini typi non sint, an non possint procurari.*⁹

D(omi)nus Brenner scribit de hoc, et providebit de expensis.

Haec quaestio pertinet ad Typographum Mitaviensis(em).

Vagyis: BRENNER gondoskodni fog a fejedelem által küldött kéziratok kinyomtatásának költségeiről Mitáviában, s az ottani nyomdász dolga, hogy latin betűket szerezzen a nyomtatáshoz. Minden bizonnyal a *Synopsis* és az *Epistola* kinyomtatásának tervéről van szó ezekben a sorokban. Mitávia Kurlandban fekvő város, Rigától délnyugatra.¹⁰

A most közölt adatok alapján, bár kellő óvatossággal, gondolhatunk arra, hogy a *Lettre* WHITE-féle példányát Mitauban nyomatták ki a fejedelem követei. Itt kell szólnunk arról, hogy a *Lettre*nek van egy olyan kiadása is, amelyet THALY még nem ismerhetett, amely azonban – szövegét tekintve – azonos a White-féle példánnyal. Az OSZK Apponyi-Gyűjteménye 1596. szám alatt őrzi a kiadványnak egy 12-ed rétváltozatát,¹¹ amely – ha THALY leírását egész pontosnak tekintjük – abban különbözik a „boszporuszi unikumtól”, hogy van címlapja: *Lettre/d'un Ministre de/Pologne a un Seigneur/de l'Empire sur les Affaires de la Hongrie*, de hiányzik belőle az ERRATA. (Címlapjának és A levelének fényképmásolatát közöljük.)

A következő adat 1711. január 19-ről való. Brenner prépost írja levele utóiratában Klementnek:

*Si P. D. V. novum reperiret libellum Gallicum, cujus exemplar unum omnino correctum, Domino BIRNDORFF misi, in Hollandia reimprimendi, rem gratam Ser(enissi)mo Principi mihi factura esset. Si vires acquisierimus, eo plus valebunt rationes. Si defecerimus, bona vitaeque perierit saltem honorem per justae causae demonstrationem salvemus.*¹²

E néhány sorból fontos dolgokat tudunk meg. Először azt, hogy a *Lettre* első kiadása már ekkor kikerült a sajtó alól, tehát helyes THALY ama sejtése, hogy a White-féle példány 1710-ből való. E kiadásnak egy minden tekintetben javított példányát Brenner elküldte Körtvélyesinek, hogy Hollandiában újra nyomassa ki, ezzel kedves dolgot fog cselekedni a fejedelemnek. Valószínű tehát, hogy a *Lettre* ama kiadása, amelynek példányait THALY hazai könyvtárakban találta meg, valamelyik holland nyomdában készült el.

Kezünkben volt e kiadásnak az a példánya, amelyet THALY a Budapesti Egyetemi Könyvtárban használt. Őneki az volt a szokása, hogy a kezébe kerülő könyveket és kéz-

⁸ R. M. K. II. 2280.

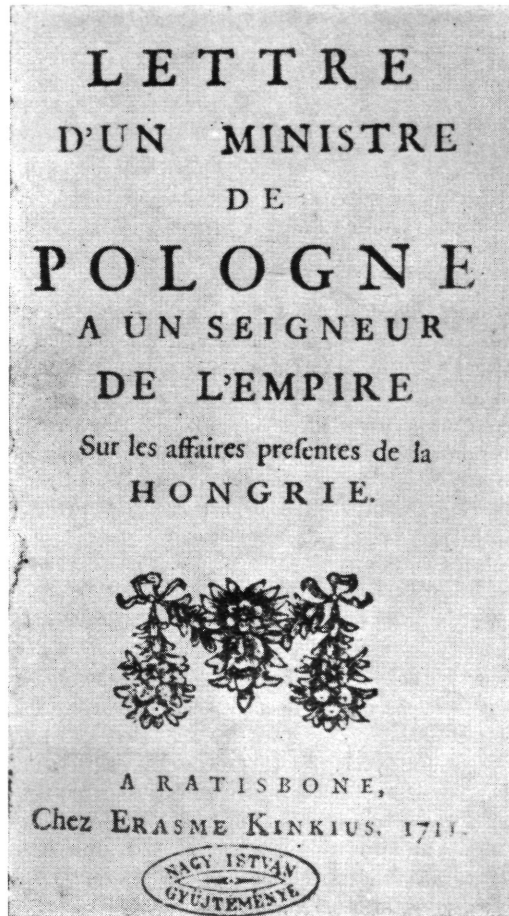
⁹ Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. Rákóczi-Aspremont-levéltár.

¹⁰ F. A. EBERT: *Lateinisch-deutsches Taschenwörterbuch der neuern Geographie*. Lipcse, 1821. 142.

¹¹ A. APPONYI: *Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugchriften*. München, 1903. II. 352.

¹² FIEDLER: i. m. II. 141.

ratokat glosszákkal látta el. E példányban is találkozunk jellegzetes írásával.¹³ Valóban nincs címlapja, THALY figyelmét azonban elkerülte az első lapon található rájegyzés: „A Ratisbone, Chez Erasme KINKIUS. 1711”,¹⁴ amelyből arra következtethetünk, hogy a könyvecskének egykori tulajdonosa találkozott a *Lettre* olyan példányával is, amelynek címlapja s a címlapon nyomdajelzése volt. Egy ilyen példány elő is került 1946-ban Ranschburg Gusztáv budapesti könyvkereskedő 166. sz. katalógusában 217. tételszám alatt

¹³ A Függelék 11. lapján ezzel az érdekes tudósítással találkozunk: „Tertium. Libellus quidam posthumus celebris Nicolai Zrinii a quodam ex confoederatis Hungaris hocce bello typis vulgatus est, qui Christianis svadebat conjuncta in Turcam arma vertanda esse. Ut Vienna rescit, illico libellum Constantinopolim deferri et ibidem per Exmissarios suos Turcarium primariis explicati jussit, ut scilicet quo Hungari forent animo adverterent”. THALY jegyzete: „Ne bánts a magyart gróf Forgách Simon, akasztani valók!” Vö. a Századokban megjelent cikkének utolsó jegyzetével. — FORGÁCH Zrinyi-kiadását lásd: *R. M. K. I.* 1710., kiadására nézve pedig Esze Tamás: *A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában.* Magy. Könyvszle. LXXI/1955. 281—295. l.

¹⁴ Budapesti Egyetemi Könyvtár. MV. 9.

LETTR E

D'un Ministre de Pologne à un Seigneur de
l'Empire sur les affaires de la Hongrie.

Les choses que je viens vous exposer, Monsieur, me paroissent fort opposées aux préjugés dont on a rempli le monde sur le Sujet des Hongrois: Ceux qui en suivent les impressions, blâment par tout la conduite de cette nation: car il semble que ce seroit violer la Majesté du Prince, que d'avoir bonne opinion de ses Sujets armés contre luy, & la crainte n'en tient dans leurs jugemens les plus éclairés, dont le nombre est toujours fort petit. L'on ne manque pourtant point de regles pour pouvoir examiner non seulement si les loix humaines & divines permettent en certains cas d'opposer la force au Prince; mais encore si une pareille entreprise n'est pas quelque fois digne d'eloges & de récompenses. Le scavant Grotius a expliqué ces regles, non point pour ceux qui, comme il le dit luy même, mesurent la justice par leurs forces, mais pour ceux qui abhorrent les usurpations, & ont soin de justifier leurs entreprises par des escrits, declarations & manifestes, comme font ordinairement la plupart des Puissances de l'Univers pour persuader le public qu'ils n'employent la force, que pour soutenir la justice de leur cause. Les sentimens de ce grand Homme sont à couvert de toute contestation, étant fondés sur les temoignages de l'histoire sacrée & profane & les coutumes de tous les peuples, depuis la creation du monde.

Il nous apprend que le gouvernement est quelque fois partagé (a) & que la Puissance suprême, à la quelle l'Ecriture defend de résister (b) ne reside pas toujours dans le Prince seul, de sorte que quand le Prince entreprend sur cette partie de la souveraineté qui ne luy appartient pas, il est permis de luy opposer la force. (c)

C'est ce qui a fait trouver par les Scavans la distinction de *Majesté réelle*, & de *Majesté personnelle*, (d) Grotius se resserrant en ce qu'il y a de plus essentiel dans les exemples, qu'on peut produire en grand nombre sur ce sujet, dit succinctement les choses suivantes. (e)

Les Princes qui sont sous la Puissance du Peuple peuvent estre punis, comme l'a esté *Pausanias Roy des Lacedemoniens*. [Du droit de la guerre & de la paix liv. 1. chap. 4. parag. 8.]

(a) Hugo Grotius du droit de la guerre & de la paix l. 1. Chap. 3. Parag. 7. n. 1.

(b) Ep. de St. Paul. au Rom. chap. 13.

(c) Grot. l. 1. chap. 4. Parag. 13.

(d) Fallersum *Animadversione Hornii* sur le Gouvernement d'Angleterre.

(e) Hugo Grot. l. 1. c. 4. § 7. n. 15. Il est à propos, dit il, d'avertir le lecteur de certaines exceptions: à fin qu'il ne croye pas qu'on peche contre cesteloy, (qui detend de résister) lors veritablement que l'on ne peche pas.

Íme a címlapja: *Lettre/D'un Ministre/de/Pologne/a un Seigneur/de l'Empire/Sur les affaires presentes de la/Hongrie. A Ratisbone, Chez Erasme Kinkius. 1711.*¹⁵

Ne higyjünk a címlapnak: a könyvet nem Regensburgban nyomták, de nem is Kassán, mint ahogyan THALY gondolta. Teljesen valószínűtlen, hogy a kurucok szenvedélyes hangú politikai vitairata abban a városban jelenjék meg, ahol a birodalmi gyűléseket szokták tartani. Honnan származhatott az az ötlet, hogy éppen regensburgi nyomdajelzéssel adják ki a *Lettre* újabb kiadását, s mi az oka annak, hogy a nyomtatott kiadások már nem a korábbi címek valamelyikét viselik? E két kérdésre nem nehéz választ adni. 1683-ban „Ratisbona” nyomdajelzéssel jelent meg egy francia és kuruc ellenes pamflet. *Verfasser dieser —* mondja APPONYI Sándor a mű ismertetésében —, *wahrscheinlich auf Veranlassung des kaiserlichen Hofes geschriebenen Schrift beschwert sich in bitteren Worten über die durch den Botschafter Marquis de Vitry tolerierten Umtriebe der französischen Agenten Akakia, Boham und Du Vernay zu Gunsten der ungarischen Malcontenten.*¹⁶ Vessük össze a könyv címét, megjelenési helyét és azonos formátumát, azonnal felismerjük, hogy a címváltoztatás és a fiktív nyomdahely ötletét, az előbbit már a „mitauai” kiadás esetében is a császárpárti *Lettre* adta az 1711-es kuruc *Lettret* újból nyomda alá bocsátó diplomatának. Tehát az *Egy lengyel királyi tanácsos levelének* második francia kiadását egy császári propagandairat ellenpárjaként adta ki a kuruc diplomácia — éppen 250 esztendővel ezelőtt.

Az a gyanúnk, hogy az 1683-as császári *Lettre* nyomdajelzése éppúgy fiktív, mint az 1711-es kuruc *Lettre*-jéé: a Regensburgban működő nyomdászok névjegyzékében nem fordul elő J. Conrard Emmerich sem.¹⁷

Az *Egy lengyel királyi tanácsos levelének* magyar és francia szövegéből nyilvánvaló, hogy a levél alapirata az a kézirat volt, amelyet RÁDAY Pál 1709. október 21-én küldött KÖRTVÉLYESNEK és DOBOZINAK. Ezt a kéziratot azonban valaki átdolgozta, mielőtt nyomdába került volna. Azt a — bizonyára latin — szöveget, amelyet a protestáns státusok követői kézhez vettek, nem ismerjük, de az átdolgozás vagy kiegészítés ténye abból is nyilvánvaló, hogy a kiadott francia szövegben, akárcsak a magyarban, említés történik az 1710. január 22-én vívott romhányi esatáról. THALY úgy véli, hogy az iratot BRENNER

¹⁵ A könyv eredetileg NAGY István gyűjteményében volt, sajátkezű bejegyzése szerint 1846-ban vásárolta. A NAGY István-féle gyűjteményre lásd: Századok. V/1871. 161. l. — A könyvecské jelenleg Dr. Frielinghausné Esze Judit tulajdona. (Drezda)

— A korábbi bibliográfiai irodalomban egyedül Cornides Dánielnél talákoztunk vele. Cornides Daniel, *Bibliotheca Hungarica, sive catalogus scriptorum de omnibus generis Hungaricae tam typis publice editorum, quam manu exaratorum*. Pestini. 1792. 281.

¹⁶ A. Apponyi: i. m. 179. l. — A Budapesti Egyetemi Könyvtár MV. 9. jelzetű példányát használtam. A könyv előzéklapjára FERENCZI Zoltán, a könyvtár néhai igazgatója feljegyezte: „A szerzőt sem BARBIER, sem APPONYI nem mondja meg. F. Z. NB. a könyvben THÖKÖLY Imrének is van levele”. Lásd: BARBIER: *Dictionnaire des ouvrages anonymes*. Paris, 1882. APPONYI gondos leírásában is megmaradt a könyvecské egyik, a kézirat hibás olvasásából eredő sajtóhibája: „Peter Faigel” helyett „Peter Jaigel”.

¹⁷ PANGKOFER—SCHNEGRAF: *Geschichte der Buchdruckkunst in Regensburg*. Regensburg, 1840. A 23—28. lapokon: *Die Reihe der ständigen Buchdrucker Regensburgs*. Lásd továbbá: HIERL sen. L(eonhard): *Regensburger Drucker seit 1486 in 60. Jahre Ortsverein Regensburg Verband der deutschen Buchdrucker*. Regensburg. 1928. 89—96. l. — Erdeklödtünk, hogy a regensburgi állami könyvtárban vannak-e KINKIUS és EMMERICH kiadványok. Dr. HAUSCKE könyvtáros 1961. október 30-i válasza szerint 90 ezer kötetes könyvtáruk régebbi 39 ezer kötetéről nincs kiadói kimutatásuk, így KINKIUS és EMMERICH regensburgi kiadványairól nem tudnak felvilágosítást adni. — Dr. HABLE, a regensburgi városi levéltár levéltárosa 1961. szeptember 5-én kelt levelében arról tájékoztat, hogy a regensburgi városi levéltárban őrzött anyakönyvben 1666. május 15-i kelettel Hans Konradt Emmerich nevének a bejegyzése áll, aki „Buchführersdiener”, s Frankfurtból származik. Ez a személy bizonyára azonos a mű kiadójával.

fordította latinról franciára, nekünk is az a véleményünk, hogy a *Lettre* végleges szövegét ő formálta ki, s talán a latin függelékét is ő esatolta az eredeti kézírathoz. Bizonyára ő változtatta meg a mű eredeti címét is.

Nem csupán az évforduló kedvéért foglalkoztunk éppen most a *Lettre* történetével, a kiadvány tartalmánál fogva is aktuálisra vált: a múlt esztendőben jelent meg teljes magyar fordításban GROTIUS világhírű műve *A háború és béke jogáról*.¹⁸ Egyik bevezető tanulmánya (*Hugo Grotius és a burzsoá jogbölcselet*) szerint *Grotius művének magyarországi hatását másfél századdal követően jelenik meg e nagy mű magyar fordítása. . . . Az, ami Grotiusban alapvetően új, ami forradalmi volt, nálunk elsősorban azokra hatott, akik a MARTINOVICS-összeesküvésben vettek részt, s akiknek gondolkodásába egyebek között Grotius műve véste be a természetjog s a társadalmi szerződés eszméit.* Szeretnénk helyesbíteni ez alkalommal is a tévedést: GROTIUS tanításait 100 évvel korábban már ismerték és felhasználták a kurucok.¹⁹ Rákóczi publicisztikája GROTIUSRA hivatkozik, amikor az *Egy lengyel királyi tanácsos levelében* felteszi azt a kérdést, hogy *az Isteni és az emberi törvények megengedik-e bizonyos alkalmatosságokban a fejedelmeknek ellentállani, . . . valjon az ilyen ellenállás nem méltó-e némelykor a dicséretre és jutalmazásra? . . . A tudós Grotius ezeket a zsinórmértékeket már megmagyarázta, — hogy miképpen, erre más helyen még visszatérünk.*

ESZE TAMÁS

Néhány adalék a szerzői kézirat és cenzúra viszonyához a XVIII. század végén (Adatok a cenzúra gyakorlatához az Egyetemi Könyvtár négy kézírata alapján.)

Az utóbbi évek kutatásai, folytatva az elmúlt évtizedek során felbukkant anyag rendszerezését, a hazai cenzúratörténetet közel juttatták egy, a véglegesség igényével fellépő cenzúra-történeti szintézis létrejöttéhez.¹ Ami az intézménytörténeti vonatkozásokat illeti, a munkálatok különösen II. József korára és részben az I. Ferenc alatti abszolutizmus ügyeire vonatkozóan igen nagy teljességgel állnak rendelkezésünkre. A barokk és az ellenreformáció cenzúratörténeti kérdései, a cenzúra intézménytörténeti vonatkozásai nincsenek tisztázva, a cenzúra gyakorlatát bemutató anyag pedig nagy részben feltáratlan. A megjelent feldolgozások a szempontok tekintetében azonban erősebb korrekcióra szorulnak.² A cenzúrázás gyakorlatának olyan vizsgálata pedig, amely a cenzori elbírálás alá bocsátott kéziratok és a megjelent művek eltéréseiből indul ki, még eddig nem történt meg. A következőkben éppen ilyen irányú kísérleteket szeretnénk bemutatni a XVIII.

¹⁸ *Az állam- és jogtudományok úttörői. I—III.* Budapest, 1960. Bevezető tanulmányokat írták: HAJDU Gyula és SZABÓ Imre.

¹⁹ ESZE Tamás: *A Rákóczi-kor publicisztikája.* Irodalomtörténet. 1954. 22—24. l.

¹ DEZSÉNYI Béla—NEMES György: *A magyar sajtó 250. éve.* I. köt. Bp. 1954. SASHEGYI Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra. 1800—1830.* Bp. 1938. *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.* Bp. 1958. DONÁTH Regina: *Adalék a magyarországi cenzúra XVIII. századvégi történetéhez.* Magy. Könyvszle. 71 (1955). 307—312. l. *Néhány adat a cenzúra történetéhez az 1764. évből.* Magy. Könyvszle. 73 (1957) 375—379. l.

² MARCZALI Henfik: *Magyarország II. József korában. 1881—1888.* BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* 1888. Walter FRIEDRICH: *Der letzte grosse Versuch einer Verwaltungsreform unter Maria Theresia (1764—1765.)* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 1933. 427—469. l. KALLBRUNNER J.: *Zur Neuordnung Österreichs unter Maria Theresia.* F. W. Graf HAUGWITZ und die Reform von 1749. „Österreich, 1918—19. 115—126. l. MAASS Ferdinand: *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760—1790.* Wien. 1951—1953. SCHERMANN Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig.* Budapest. 1928. BRUNNER Emőd: *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem.* Pannonhalma 1930.

századvég gyakorlatában elsősorban érdekelt Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratossanyagából.

Az Egyetemi Könyvtár kapta legalábbis részben és amennyiben a még jelenleg ott őrzött anyagból megállapítható, kis részben a cenzúrázott művek kéziratoss példányait vagy — ez még tisztázatlan — másodpéldányait. Még az egyetem nagyszombati és jezsuita korszakából vannak adataink arra nézve, hogy az Egyetemi Könyvtár prefektusai azaz igazgatói, mint revisores librorum fordulnak elő. Később pedig az egyetem újjászervezése és az első Ratio Educationis kibocsátása után a tankönyvek cenzúrája a királyi egyetem feladatai közé tartozott, de az egyetemi tanács kötelessége volt az oktatásban használt összes nyomdai termékeket is felülvizsgálni. Az egyetem főigazgatója, egyszersmind az összes tanügynek feje, a kir. helytartótanács tanulmányi bizottságának elnöke volt. A cenzúraügyek pedig a helytartótanács tanulmányi bizottságához tartoztak. Egyébként a cenzorok, mint az általunk vizsgált kéziratokon levő megjegyzésekből is kitűnik csak véleményyt nyilvánítottak, a kinyomtatathatóság felől. A végleges döntést az egyetemi tanács hozta.³ A cenzúrázott kézirat és a kinyomtatott szöveg összehasonlításából egy kissé világosabbá válhat az is, hogy — feltételezhetően — volt-e még módja, a szerzőnek művén, a cenzúrázás után is, bizonyos változtatásokat eszközölni? A következőkben néhány ilyen cenzori kézirat sorsát próbáljuk tisztázni a szerzői munka, a cenzori tevékenység és a kiadás viszonylataiban.

Az Egyetemi Könyvtár kéziratárában F 15 jelzet alatt őrzik MOLNÁR János munkájának *De ratione critica legendi libros moderni temporis sine iactura religionis et veritatis* c. munkájának kéziratát (1775).⁴ A könyv maga Pozsonyban és Kassán jelent meg 1776-ban egy kötetben, de két részben.

A könyvvel és szerzőjével sokat foglalkoztak már. MOLNÁR János⁵ 1728-ban született a Győr megyei Csécsényben. Fiatalkorában jezsuita volt. A rend feloszlatása után 1773-tól kezdve, mint világi pap tevékenykedett tovább, előbb mint vasvár-szombathelyi, utóbb, mint szepesi kanonok. 1804-ben halt meg a szepesi püspökség székhelyén, Szepeshelyen. Munkássága a XVIII. század tevékenyebb magyarországi íróinak sorában biztosít neki helyet. A jezsuiták között nyert kiképzése és papi mivolta a felvilágosodással szemben bizalmatlanná tették, de a mérsékelt felvilágosodás-ellenesek közé lehet számitani.⁶ Most megtárgyalandó két munkájának összefüggései remélhetőleg erre is magyarázatot fognak adni.

Az 1776-ban megjelent „*Ratio critica*” lényegében a konzervatív-katolikus álláspont védelmezése a francia felvilágosodás nagyjai: VOLTAIRE, ROUSSEAU, MONTESQUIEU óriáshatású tevékenysége ellenében. Mintája, miként ezt már szintén megállapították, VALSECCHI olasz dominikánus műve: *Dei fundamenti della religione*. Padova² 1767.⁷ Ha ez nem is bizonyítja MOLNÁR olvasottságát, a felvilágosodás irodalmában bizonyos tájékozottságra utal. A cenzúrapéldány, az előttünk levő kézirat 1775 évszámot visel, tehát a

³ *Historia domus Collegii Tyrnaviensis Soc. Jesu.* 1766—1772. 1766—1769. MUSZKA Antal kancellár, könyvtári prefektus, egyetemi tanár „*Ton. Rev. Libr. Conc.*” — 1770—1772. IVÁNCICS János könyvtári prefektus, egyetemi tanár, „*Ton. Rev. Libr. Conc.*” — *Ratio Educationis.* I Vindobonae. 1777. 10. 200. és 201. § PAULER Tivadar: *A budapesti magyar kir. tudomány-egyetem története.* Bp. 1880. 136. l.

⁴ *Catalogus Manuscriptorum Bibliothecae Regiae Scient. Universitatis Tom. II. Pars I. Catalogus Librorum Manuscriptorum,* Budapestini 1889. 137. p.

⁵ PÉCSI Ödön: *Molnár János élete és művei.* Szeged. 1896. 5—10. l.

⁶ ZOLNAI Béla: *A jansenizmus kutatása Középeurópában.* I., Kolozsvár. 1944. 172—173. l.

⁷ BRUNNER Emőd: *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem.* Pannonhalma. 1930. 23. l.; ZOLNAI, i. m. 172. l. ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Bp. 1924. 173. l.

megjelenés előtti évet. A kézirat kiállítása eléggé gondatlan, bár kétségtelen hogy ez került a cenzor HERSCHING Dániel kezébe, hiszen ennek hivatalos véleménye: „Censeo posse imprimi si videbitur” az utolsó oldalon a könyvbíráló aláírásával olvasható.

Lehet, hogy MOLNÁRnak tisztán csak formális okokból kellett művét cenzúra alá bocsátania. A késő Mária Terézia-korban még mindig hivatalos álláspontot képviselhetett, és hogy a formáságnak eleget tegyen, elég volt a fogalmazványyszerű kéziratnak a bemutatása. Egyébként a megjelent mű a kézirathoz képest csak lényegtelen változtatásokat mutat. Azt a következtetést mégis megengedi, hogy MOLNÁR a fejezetek címeinek bizonyos átfogalmazását még a *cenzúrázás után* is elvégezhette.

Régebbi felfogás szerint MOLNÁR könyve magyar fordításban is megjelent 1792-ben Pesten; e fordítás szerzője ALEXOVITS Vazul expaulinus, a pesti egyetem akkori egyházi szónoka lett volna.⁸ A könyve azonban: *A Könyvek Szabados Olvasásáról*, MOLNÁR művével, mint az könnyen megállapítható, nem azonos. — A *Ratio critica* eddigi ismeretelői kivétel nélkül figyelmen kívül hagyták a címdoldal előtti üres lapra nyomtatott, valóban klasszikus rövidegű ajánlást: D. D. D. M. V. es Insula Cituorum. A feloldás szerint feltételezhetően a szerző ajánlja művét (Donum dat dedicat) egy M. V. kezdőbetűs valakinek, aki a Csallóközből való vagy ott is lakik. Ki lehetett az ajánlás címzettje? Annyi állapítható meg a rövid dedikációból, hogy az M. V. kezdőbetűs ismeretlen a Csallóközben (Insula Cituorum) lakott. MOLNÁR János egyik művét, a „*Hegesippiana-t*” gróf VICZAY Mihálynak ajánlotta. MOLNÁR jó kapcsolatokat ápolt VICZAY Mihállyal, aki a XVIII. századvégi magyar történetírók: PRAY, WAGNER Károly, KAPRINAY, DOBAI SZÉKELY Sámuel és SCHWANDTNER János György támogatója volt. Így jogos az a feltevésünk, hogy a *Ratio critica* ajánlásában az M. V. betűk feloldása: Michaeli VICZAY.⁹

MOLNÁR János másik munkája, melynek cenzúrázásra bocsátott kéziratát ugyancsak az Egyetemi Könyvtár őrzi, az előbbtől egészen eltérő tartalmú. Azt is mondhatnánk, hogy az előbbinek a kor művelődési igényét meglehetősen elutasító, néha ellenséges beállítottságát e második műben bizonyos pozitívabb magatartás váltja fel. A téma az, melyet egy jezsuita filozófiai tanárnak hivatalból elő kellett adni és megtárgyalni.

A természetbölcselet előadásainak módozatát a régebbi skolasztikus iskolázás szerint leginkább MOLNÁR egykori rendtársának, PÁZMÁNY Péternek gráci tanárkorában tartott praelectióiból ismerhetjük meg.¹⁰ Nincs azokban egyébről szó, mint az arisztoteleszi természetbölcseleti könyvek eléggé száraz és nem sok újat mondó kommentálásáról. Ezzel szemben MOLNÁR természeti bölcselettel teljesen elszakad a hagyományos filozófiai oktatási vonaltól és a legmodernebb természettudományi ismeretek alapján igyekszik egy természetbölcseleti rendszert, „kozmológiát” összeállítani.

A kor érdeklődése és nem a skolasztikus filozófia iskolázási hagyományainak folytatása készítette MOLNÁRT, hogy a természet ismeretét és a felette való bölcseletet a korszerű természettudományos ismeretek, tehát a newtoni fizika legfrissebb eredményeinek ismeretében művelje. Ez a fizika természetesen gyakorlati fizika volt és erőteljesen mechanikai érdeklődésű. A szerző azt mondja, hogy „a természeti bölcselet elejét Nevvton tanítványainak nyomdokai szerint írá.” E „nyomdokok” amennyire kiténik, NEWTON

⁸ PETRIK Géza: *Magyarország Bibliographiája 1712–1860*. III. Budapest. 1891. 183. l.

⁹ ZÁVODSZKY Levente: *Viczay Mihály műgyűjtő és Pray György barátsága*. Kat. Szle. 1932. 343. l.

¹⁰ Az Egyetemi Könyvtár kéziratárában F. 6. Az első példány PÁZMÁNY kezeírása: *Physica seu commentaria in octo libros Aristotelis de physico auditu*, Graecii 22. Junii 1598. In scholis caepi 13. Jan. 1599. Kiadása PÁZMÁNY Péter összes művek (*Opera Omnia*) B. Series Latina. 2. tom. Physica, quam e codice propria auctoris manu scripto et in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis asservato recessuit Stephanus BOGNÁR. Bp. 1895.

elméleti megállapításainak gyakorlati alkalmazásai körül forognak. Úgy látszik, MOLNÁRT e gyakorlati alkalmazások inkább érdekelték, mint a természetfilozófia elvont elméletei. Éppen ez a gyakorlati érdeklődés teszi különösen kora termékévé ezt a „*Természettant*”. A kor, mint jól tudjuk, erősen merkantilista érdeklődésű.¹¹ A manufaktúrárs termelés elérkezett az ipari forradalom előestéjéhez. A kézi termelés bármilyen nagyarányúan is volt szervezve, szükségképpen alatta maradt a magasabb igényű és növekvő szükséglet kielégítésének.¹² Ismeretes az is, hogy Mária Terézia gazdaságpolitikája hogyan illesztette be a Habsburg állam újjászervezésének programjába a merkantilista elméleteket és azok gyakorlati megvalósulásait.¹³ E vonatkozások szükségképpen nagyobb „természeti böltselkedést” jelentettek. Mint MOLNÁR művéből kitűnik, valójában a gyakorlati fizikai, mechanikai ismeretek közlését is az oktatási program részévé tették. MOLNÁR e követelményeknek azáltal is igyekezett megfelelni, hogy könyvét nem a tankönyvek akkor még általában szokásos nyelvén, azaz latinul írta, hanem magyarul. Néhány évvel megelőzte ezzel a magyar nyelvű tankönyvírás más XVIII. századi úttörőit, BENYÁK Bernátot és DUGONICS Andrászt.¹⁴

Az elmondottak segítenek hozzá a kézirat bizonyos sajátosságainak megértéséhez. Hasonló biztonságot árul el a cenzor HERSCHING Dániel működésével szemben, mint MOLNÁR előbb ismertetett kézirata. Nem túlságosan nagy gondja volt arra, hogy a cenzúrára teljesen rendben levő, letisztázott, a kor fogalmai szerint nyomdakész művet nyújtson be. A kézirat egy része ugyan rendezett formát mutat, de a „Gépelekről” címet viselő rész rendezetlen, eltérő nagyságú lapokon írva, nem végleges fogalmazású. A margón ismételtén javításokkal találkozzunk és e rész utolsó lapja a teljes átirás nyomait tünteti fel. Méginkább áll ez az előszóról vagy ajánló levélről, amit a szerző 1777. március 5-én Budán keltezett és FARÁDI VÖRÖS Antalnak „királyi személyviselőnek (személynök) és a budai nagy megyében¹⁵ a fő és alaton iskoláknak királyi fő vezéréhez” intézett. A magas patrónus minden bizonnyal érdeklődéssel kísérte MOLNÁR ez irányú tevékenységét. De meg, mint a helytartótanács fontos beosztásban működő embere azt is jól tudta, mennyire sürgős gazdaság- és iskolapolitikai szükségletet elégít ki a newtoni fizika és mechanika anyanyelven való közlése a „fővezérlete” alatt álló iskolákban. MOLNÁR tehát voltaképpen „megrendelésre” dolgozott és ez adta meg azt a biztonságot a cenzúrával szemben, melyet a cenzori példány állapotá tükröz. A cenzúra ez esetben is merőben formális volt.

Ezek után könnyen megmagyarázhatók a kézirat és a nyomtatott könyv eltérései. Nem számosak és nem is jelentősek ezek. De még a címben is van eltérés. Míg a kéziratban a következőket olvassuk: „*A Természeti Böltselkedés Eleji Nevton Tanítványinak Nyomdoka Szerént* Irá M. J. B. D.”, addig a nyomtatott könyv címlapja: „*A Természeti Nevton Tanítványinak Nyomdoka Szerént Hat Könyv Irá* Molnár János.” Az egyetemi könyvtári katalógus leírása szerint¹⁶ 3 könyvből állna a kézirat. „I. könyv. A mozdulókrols mozdítókról. II. könyv. A gépelekről. III. könyv. Az égi mozdulásokról.” Ezt azonban helyesíteni kell. Az első könyv címe: „A’ Mozdulókrol’s Mozdítókról.” A második könyv: „A’ Földi Mozdulásokról.” A harmadik könyv: „Az Égi Mozdulásokról” címmel fordul elő. A cenzúrai kézirat egyetemi könyvtári példánya nélküli a nyomtatott kiadás IV. V. és VI. könyvét, melyek a következő címeket adják: „Negyedik könyv: A testnek közönsé-

¹¹ ECKHART Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Bp. 1922. PACH Zsigmond Pál: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*. Bp. 1952. 65—66. l.

¹² PACH i. m. 138—139. l.

¹³ ECKHART Ferenc, i. m. PACH, i. m. 140—141. l.

¹⁴ PÉCSI Ödön, i. m. 30. l.

¹⁵ Budai tankerület.

¹⁶ *Catalogus Bibl. Reg. Scient. Univ. Budapest* . . . 143. p.

gessebb egyéb tulajdoniról, s minémüségéről.” „Ötödik könyv: A' földi négy eredetnek kettejiről, tudniillik: A' vízről, és tűzről.” „Hatodik könyv: A' földi eredetnek egyéb kettejiről, tudniillik a' levegőhez, és a földhöz tartozandókról.” De még a meglevő kézirat rész leírása is hibás, miután a „Gépelekről” szülő, és mint említettük a kéziratba illesztett terjedelmes rész nem külön könyv, hanem csak a második könyv eléggé terjedelmes darabja. Azt kell tehát gondolnunk, hogy MOLNÁR természeti bölcselkedésének második részét tartalmazó kézírata elveszett. De a cenzúrai példánynak megmaradt első fele ismét bizonyosságot szolgáltat afelől, hogy a cenzúrázási gyakorlat, ha a bírálathoz alá bocsátott mű állami érdekeket nem sértett vagy azokat éppen előmozdította, — mint MOLNÁR éppen most tárgyalt munkája — a szerzőnek még bizonyos módosításra, tisztázásra és valamelyes javításra is lehetőségét adott.

A harmadik mű, mellyel foglalkozni kívánunk: SZÓNYI Benjámint: *Gyermekek Fisikája*. A volt jezsuita MOLNÁRRal ellentétben a szerző itt protestáns prédikátor.

SZEREMLEY Sámuel a mű 1766. évi kiadásáról is tud,¹⁷ míg az Egyetemi Könyvtár kézírata, mely kétségtelenül cenzúrapéldány, 1773-as keltezésű. Az egyetlen ismert kiadás az 1774-iki, éppen egy évvel utóbb keltezett előszóval jelent meg, mint a cenzúrára benyújtott kézirat.

A cenzúrázott kézirat és a nyomtatvány nem teljesen egyezik. SZÓNYI az egyes elmélekedéseket a nyomdába adás előtt megszómozta és a kéziratban függelékben megjelenő Elmélekedést az „Éjnek és a Nappalnak viszonttagságairól . . .” a maga helyére tette. Ezen kívül a cenzúrázás után még stiláris, néha tartalmi javításokat is eszközölt.

Ennek példája: „E' gyömölcsök ezzel az ő szemeim eleiben terjesztett fényes pompájával mint egy akarja nékem elmémre adni . . . ; „e gyömölcsök illy igen bőséges termékekkel. Ugy tetszik énnékem hogy ez a gyümöltsfá mint egy, azt akarja nékem elmémre adni . . .”¹⁸ egyes szavak és rövidebb kifejezésekre való változtatások lépten-nyomon előfordulnak. A cenzúra jóváhagyása és a nyomdába adás előtt bizonyos idő telt el. Ezalatt a kézirat általában a szerző kezében volt, aki azon, mint SZÓNYI is, bizonyos változtatásokat eszközölhetett. Ezeknek milyenségét és terjedelmét csak részletes és pontos összehasonlítás mutathatná ki. Erre nyújt alkalmat a nyomtatvány 71-ig és a kézirat 56—58. lap összevetése.

A szennylapon található bejegyzések szerint SZÓNYI könyve 1780-ban SZEREMLEY Mihályé volt, majd SZATHMÁRI Sámuelé. Írásából gyaníthatóan diák lehetett. Ezután következik egy bejegyzés: „Ex libris Gabrielis EGRESSI emi 30 kr. auctionis occasione 1824.”¹⁹ Később azonban HORVÁTH István könyvei közé került, mint a bélyegzője mutatja.

SZÓNYI Benjámint református lelkész, SZÓNYI KOVÁCS Gergely fia szül. 1717. dec. 10. Alsó-Némediben; tanulmányait Monoron, Tason, Kecskeméten és Debrecenben végezte. 1742-ben Hódmezővásárhelyen választották papnak, honnét egy évre 1743. szept. 30. Odera-Frankfurtba ment. 1744 tavaszától a leydeni, ez év őszétől az utrechti egyetemen hallgatott teológiát. 1745. szept. elején érkezett vissza egyházába. A békési egyházmegyének 1758-ban tanácsbírája, 1774-ben esperese lett és részt vett a budai zsinaton. Aggkora miatt lelkész állásáról, 1792-ben pedig az esperesiről is nyugalomba kényszerítették. Meghalt 1794. szeptember 14-én Hódmezővásárhelyen.²⁰

¹⁷ SZEREMLEY Sámuel: SZÓNYI Benjámint és a hódmezővásárhelyiek 1717—1794. Korrajz az alföldi reformátusok történetéből. Budapest. 1890. 215. l. SZEREMLEY állításának ellenőrzése céljából átnéztem a hódmezővásárhelyi református egyház 1757—1795 „Presbíteri jegyzőkönyvének” I. részét. Itt azonban az említett években a kiadásra vonatkozóan semmi közvetlen utalást nem találtam.

¹⁸ *Gyermekek' Fisikája* . . . 70—71. l.

¹⁹ E bejegyzés értelmének tisztázását máshol szándékozom elvégezni.

²⁰ SZEREMLEY, i. m. 1—8. l. SZÓNYI önéletrajza. Kézirat a hódmezővásárhelyi református egyház tulajdonában. 2. l. ZOVÁNYI Jenő: *Theológiai ismeretek tára*. III. Mező-

A kálvinista lelkész „*Gyermekek Fisikája*” címen „egy olly szép és hasznos Tudomány Sengéjét” bocsátotta közre, melyben kevés példák által megmutatta, mint kellesék az Istennek sokféle teremtetéseiről való kegyes és kedves elmélkedésekre szoktatni. A vallásos moralizáló iskolázás keretein belül maradó kis könyvecske nagymértékben eltér MOLNÁR János newtoni természettanától. A cél korántsem oly természettudományos, mint Molnár könyvében. Egyszerű jámborkodások ezek, melyek nem a természet titkainak kutatásaira ösztönözték az olvasót, hanem csak azok szemléletére vagy csodálatára. A legigénytelenebb természetleírás olyan moralizáló, allegorikus magyarázatokkal, mint aminőket a középkor kezdetleges természetrajzaiban a „bestiariumokban” lehet olvasni. Amit ezenkívül még tartalmaz, az nem egyéb, mint a fordító verses elmélkedéseinek sorozata, melyet különféle zsoltárok dallamára ritmusba szedett.

Különös, hogy ez a könyvecske, mely inkább a protestáns vallásoktatás, mint a fizika szolgálatában áll, az előző elé illesztve, Szt. Bernát és Szt. Ágoston művéből vett idézeteket visel, valamint a lipesei Acta Eruditorum 1728-iki évfolyamából a Charles ROLLIN-re vonatkozó véleményt. Vállalkozásának elfogadhatóságát akarta ezzel bizonyítani a kálvinista prédikátor, meg a fordított mű nemzetközi tudományos tekintélyét. A fő cél azonban inkább az volt, hogy SZŐNYI saját versecskéinek megjelentetését biztosítsa a katolikus irányítás alatt álló cenzúra jóindulatának megnyerésével. Nem valószínű, hogy e közepes értékű fordítás enélkül napvilágot láthatott volna. Így viszont a cenzúra aránylag könnyen bocsátotta át a könyvbírálat sok rosszindulattal megterhelt adminisztrációs útvesztőjén. Hogy ez mennyire így volt, a következőkből részletesen kitűnik.

A *Gyermekek Fisikája*, amelyet SZŐNYI Benjámín Charles ROLLIN²¹ művének tüntet fel, ilyen címen a nagy francia pedagógus művei sorában nem található. Valójában nem is önálló munka ez. ROLLIN legnagyobb művében, a francia közoktatás XVIII. századi reformjának programot adó „*Traité*”-ben mintegy 30 oldalon át foglalkozik a fizikai oktatás kérdésével. Minthogy azonban ő magát a tudományos fizikai ismereteknek közlésére nem tartotta illetékesnek, rövid fejtegetésében csupán arról beszél, hogy a magasabb fizikai tanulmányok alapjait milyen eszközökkel lehet a kisebb iskolákat látogató gyermekekkel megismertetni. Ilyen értelemben igaza van SZŐNYINEK, mikor a „*Gyermekek Fisikáját*” csak az „olly szép és hasznos tudomány sengélyének nevezi”.

Megállapítható az is, hogy SZŐNYI nem ROLLIN eredeti munkáját fordította, hanem egy abból készített, minden jel szerint latin nyelvű kompilációt. Erre utal, hogy a műben ismételten találkozunk zárójelbe tett latin kifejezésekkel, terminusokkal. Az ok elsősorban bizonyára az volt, hogy az inkább latinul beszélő és olvasó hazai műveltebbek számára érthetőbbé akarta tenni az esetleg szokatlan magyar kifejezéseket. Ilyenek: látomás; aspectus; (11. l.) leg-sémább és vékonyabb: subtilis; (14. l.) felesleg való: superabundans; (14. l.) éltető lelketskék: spiritus vegetabiles; (21. l.) mulattató szemlélődés: curiositas; (31. l.) dolgok szemlélése: theatrum; (31–32. l.) közönséges rend-tartása és törvénye: Politia. (37. l.). A felhozott példák is a szokatlanul ható magyar kifejezés latin eredetijére való ismételt utalást sejtetik. Ezt a latin kompilációt SZŐNYI bizonyára kéziratból ismerte. Ilyesfajta munka kiadásáról különben nem tudunk. Egyébként maga SZŐNYI is elárulja, hogy nem ROLLIN eredetijét dolgozta fel, hanem annak egy kompilált változatát. ROLLIN

túr. 1899. 296. l. A hódmezővásárhelyi református egyház tulajdonában levő „*Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1795.*” kézirat 16. oldalán van POLGÁR Mihálytól SZŐNYI Benjámín életrajza.

²¹ ROLLIN Charles, francia történetíró szül. Párizsban 1661. jan. 30. meghalt 1741. szeptember 14. Előbb teológiai tanár volt. 1688-ban a Collège de France tanára, 1696-ban a Collège de Beauvais igazgatója lett. Janzenista nézetei miatt elvesztette állását s ezután irodalmi működésének élt.

megállapításait időnként kritikai megjegyzésekkel kíséri: „Ezeket ugyan mondja lenni és lehetni a' böls Parisi Professor a' maga tudós hazájában, holott nintsen sok szükség az illy tanítás módjára meg-kivántató eszközökben, és utmutatásokban; de különben vagyon a' dolog e mi Magyar Hazánkban.”²²

A SZŐNYI által használt és fordított szöveg viszonyát ROLLIN munkájához mutatja a magyar fordítás elején olvasható rövid szöveg és az eredeti francia összehasonlítása.²³

I.

Nem lehet meg-mondani, mely sokat tanulnának a' gyermekek, ha élnénk mind azokkal az alkalmatosságokkal melyeket ők magok nékünk szolgáltatnak taníttatásokra.

II.

Egy kert, egy mező, egy nagy palota s a' t. úgy vagyon, mint meg-nyittatott könyv ő nékiek.

I.

Il est incroyable combien ce petit exercice, continué régulièrement depuis l'âge de sept ans jusqu' à douze ou quinze ans, remplirait l'esprit des jeunes gens de connaissances utiles et agréables, et les préparait à l'étude de la vraie Physique qui est propre aux savants

II.

Un jardin, une campagne, un palais, tout cela est un livre ouvert pour les enfants

Nemcsak a fordítás szabadsága feltűnő, hanem különös figyelmet érdemel az a tény is, hogy a két szövegrész sorrendje teljesen eltér a „*Traité*”-ben elfoglalt helyüktől. A magyar idézet első része ROLLIN művében a 406-ik oldalon (IV. kötet) míg a második rész 33 oldallal *előbb* a 373. oldalon található.²⁴ SZŐNYI Benjámint tehát kétségkívül nem ROLLIN eredeti munkája, hanem egy azt eléggé szabadon átrendező latin fordítás volt. Most ismét föl kell vetni a kérdést, hogy miért helyezte el SZŐNYI a saját verses elmélkedései elé az azoknál kisebb terjedelmű fordítást. A cenzúrához benyújtott kézirat keltét, 1773-at, éppen 20 évvel előzte meg az úgynevezett PETŐ-féle „zendülés”. Az alföldi reformátusok ebben az időben sok méltatlanságot szenvedtek, ezenkívül a kormánnyal való elégedetlenség országszerte általános volt. Így TÖRŐ turi kurátor a környékbeli parasztok közül többekkel s különösen a vásárhelyi PETŐ Ferencsel összeköttetésbe lépett. PETŐ és társai párthíveket toboroztak. Ezek mindnyájan közrendű jobbágyok voltak, felerészben gazdák, felerészben zsellérek. Túlnyomórészt reformátusok, de voltak köztük katolikusok is. PETŐ és társai 1753. június 3-án Vásárhelyből fegyveresen vonultak ki, hogy a turiakhoz csatlakozva felvegyék a harcot. TÖRŐ és társai azonban cserben hagyták őket. A rosszul szervezett zendülést elfojtották, tagjait elfogták s elítélték. A PETŐ-féle mozgalmak miatt Vásárhely mezővárost elég súlyosan megbüntették.²⁵ E helyzet minden hátrányát érezte a város első papja. Mégis, a hatvanas években már arra gondol, hogy a vásárhelyi kálvinista iskolák színvonalát „a saját elképzelései szerint” emelni fogja.²⁶ Bizonyára e tervei megvalósítása közben születtek meg azok a gyöngye versecskék, melyek a természet dolgainak szemléléséből erkölcsi tanulságokat foglaltak össze, és amelyeket a vásárhelyi iskolás gyerekek a zsoltárok dallamára énekelve tanultak be. SZŐNYI-nek nyilván elsődleges célja az volt, hogy saját versezeteit közzétegye. Ez azonban a most említett

²² SZŐNYI Benjámint: *Gyermekek Fisikája*. Pozsonyban, 1774. 70. l.

²³ FERTÉ H.: *Rollin, sa vie, ses oeuvres et l'université de son temps*. Paris. 1902. 388—389. l.

²⁴ FERTÉ, uo.

²⁵ SZEREMLEY, i. m. 42—74. l.; *Presbiteri jegyzőkönyv* 1757—1795. Első rész. Kézirat a hódmezővásárhelyi református egyház tulajdonában.

²⁶ SZEREMLEY, i. m. 93—94. l.

vásárhelyi előzmények után egy kálvinista papnak nem volt könnyen lehetséges. Ezekben az években, amikor a francia pedagógus által is erősen támadott jezsuitákat feloszlatták, MÁRIA TERÉZIA gazdaságpolitikáján pedig erősen érződött a fiziokratizmus hatása, az iskolázásban a reáliák előtérbe való helyezése, Charles ROLLIN állítólagos művének fordítása csak jó hatást kelthetett.

A kézirat és a cenzúrázás után megjelent könyv egészen különleges problémáira vethet világot az F I-es kézirat. VIVES János Lajos: „*Bölcsességhez Vezető-Út*” című munkája, mely Pesten az 1779. esztendőben jelent meg SZLÁVY Pál fordításában. Az általunk ismert kézirat minden bizonnyal SZLÁVY Pál munkája. A szokásos cenzori megjegyzés azonban: censeo imprimi posse . . . kéziratunkról hiányzik. Össze van kötve két másik vele tartalmilag össze nem függő kézirattal.²⁷ Ez utóbbiak valóban a cenzor, SZABÓ András²⁸ kezében is megfordultak. VIVES Lajos munkájának e kézirata mindenekelőtt azzal tűnik fel, hogy rendkívül nagy mértékben átjavított. Ez a gyakori javítgatás valóban arra mutat, hogy a fordító nem ezt a változatot tekintette a kiadás alapjának és nem is ezt szánta a cenzor kezébe. A kiadással való összehasonlítás meg azt mutatja, hogy a kézirat az 1779-ben megjelent fordítással nem egyezik, hanem annak csak erősen átdolgozott, de a latin eredetit még hívebben követő előzménye. A kézirat, a fordítás nyers kísérlete, melyhez képest a kiadott szöveg lényeges változtatásokat mutat. Ez utóbbit a fordító igen sok rövidítéssel bocsátotta közre. Az Egyetemi Könyvtár kézirata viszont, mint ahogyan egy modern fordítással való összehasonlítás bizonyíthatja,²⁹ sokkal hívebben követte az eredetit. Igaz, hogy magának a szerzőnek a nevével sem volt teljesen tisztában és a VIVES János Lajos kettős nevet a kéziratban így közli: „VIVES János és Lajos.” Mint említettem, a sok javítgatás csak azt a következtetést teszi lehetővé, hogy nem SZLÁVY végleges kézirata van előttünk, hanem egy azt megelőző eredeti fordítási kísérlet fogalmazványja. Ezt csatolta bizonyára a cenzúrázásra benyújtott kézirathoz és így került az Egyetemi Könyvtárba. Ennek az lehetett az oka, hogy a nyomtatásban megjelent fordítás nyelvezetében szabadabb és tartalmilag is rövidebb, mint az eredeti. A kézirat 448. pontjának a kiadás 439. pontja felel meg. A 440-nek viszont a 449. De még különösebb az, hogy miként változtat a kifejezéseken a nyomtatott könyv a kézírathoz képest. Néha egy — bizonyára régies használatú — kifejezést teljesen újjal pótol. 450: „Ne légy olly gyöngye, hogy még az igetskek is által verjenek.” 441: „Ne légy olly kényes, hogy még a leg-kissebb szótskabul-is sérelmet végy.” SZLÁVY talán a nyomdai kézirat és a szöveg eltéréseinek magyarázatául és talán annak bizonyítására is, hogy a teljes fordítást elvégezte, adhatta át e fogalmazványt a cenzúráznak.

Négy cenzúrai kézirat vizsgálatát végeztük el az előbbieken, a bevezetőben kifejtett cél érdekében és az ott röviden vázolt módszerrel. Nem várhattuk és nem is vártunk ettől a próbaszerű vizsgálattól végleges eredményt. Csupán arra törekedtünk, hogy a szerző munkája és a cenzúra tevékenysége közötti, a könyv kiadását közvetlenül megelőző kapcsolatnak változatait megismerhessük. Sok hasonló próbálkozás eredménye vezethet majd csak általánosítható következtetésekre. De annyi máris megállapítható, hogy a kézirat a cenzúrázás után és a kiadás előtt is, bizonyos korlátok között alakítható anyag maradt a szerző kezében.

DONÁTH REGINA

²⁷ *Cathalogus* . . . 137. l.

²⁸ SZABÓ András bölcséleti és teológiai doktor, kassai püspök, szül. 1738. jan. 10. Nemes-Nyéken. A nagyszombati növendékpapság aligazgatója, majd az érseki helytartói hivatal titoknokja volt. 1777-ben az egyetemi teológiai kar tanítási rendszerének kidolgozását reábizták. 1801—1804-ig az esztergomi érsekség budai helytartója és az egyetem kancellárja volt. 1804. első kassai püspöknek nevezetett ki. Meghalt 1819. szept. 28. Kassán. SZINNYEI: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. köt. 166. l.

²⁹ PÉTER János: *Vives János Lajos válogatott neveléstudományi művei*. Kézdivásárhely, 1935. 329—370. l. A mű eredeti címe: *Introductio ad sapientiam*.

Arany „Népnevelési ügyben” című cikkéről. ARANY első nyomtatásban megjelent munkájaként az *Életképek* 1846. márc. 28-i számában közzétett *Egyszerű beszélykét* szokták emlegetni. Maga a költő nem nevezte ugyan ezt első munkájának, de ismert írásai közül ezt említette, mint nyomtatásban is megjelentet, elsőtül. LUKÁCSY Sándor a *Csillag* 1956. októberi számában ARANYnak egy a *Beszélykénéél* öt évvel korábban megjelent írását közölte, a *Népnevelési Ügyben* című cikket, amelyre a *Társalkodó* 1841. július 14-i számában bukkant rá. A közleményhez nem fűzött semmiféle megjegyzést, pedig a cikk több vonatkozásban is különös figyelmet érdemel.

ARANYnak ez első nyomtatásban megjelent cikke, amelyet eddig ismerünk. Nem nevével jegyezte ugyan, de a cikk végére írt álnévről JEANDOR (*Szintáról, Biharbul*) kétséget kizáróan megállapítható szerzősége. Francia köntösbe bújtatott nevét máskor is használta álnévül. Hogy miért nem említette ezt a cikket később sohasem, nem tudjuk. Valószínű, hogy csak megfeledezett róla. De az is lehet, hogy nem tartotta megörökítendőnek. Álnéven közölt írásainak nagyobb részét egyébként sem vette fel művei közé.

„Haladunk!”, kezdi a cikk. A folyóiratok telve vannak a nép javát szolgáló tervek és tettek hírével. Aki szívéen viseli a nép gondját, szép reményekkel, de komoly aggodalommal is néz a jövőbe. Ha ti. a népet, mint annyian igen helyesen kívánják, anyagilag „jobb karba helyezik”, s ha iskolázásáról gondoskodnak, még nem történt meg minden. A gyermek kikerül az iskolából és igazi vezetők nélkül a falca áldozata lesz; „szégyenli kevés lelki elsőbbségét”, hozzá romlik a durva cimborákhoz, „a közkacajtól rettegve . . . csupán hasonlat kedviért, káromkodik, iszik”; tolvaj, semmirekellő lesz. Ha jó természet és szerencséje átsegíti e válságon és belép faluja közéletébe, ki lehet a vezetője? A vallási dolgokban irányt mutató lelkész helyett a világi ügyekben példát mutató jegyző kellene, hogy az legyen. De lehet-e példakép a jegyző, amikor az 1836. évi IX. törvénycikk értelmében „jegyzőt a közönség szabadon fogad, szabadon még időközben is elbocsáthat”. Arany, nyilván keserű tapasztalatok alapján, arra mutat rá, hogy a szabad választás elvileg szép eszméje a legkülönfélébb korrupciókra ad lehetőséget. A jegyző ennek következtében igazi népnevelői hivatásának betöltője helyett a kisebb-nagyobb helyi hatalmasságok, érdekszövetségek foglya lesz. A költő megrajzolja a hivatása magaslatán álló jegyző eszményképét és aztán kijelenti, hogy „az ilyen a gyakorlati világban csak irmag”. Ennek okát a szabad választás, a „jegyző-fogadás” gyakorlatában jelöli meg. Javaslatát így fogalmazza meg: „ohajtanám, hogy az 1836-ik évi IX-ik törvénycikk illető pontja, mely ahelyett, hogy a népet szabadabb, függetlenebb állásba helyezné, inkább kiképeződésének áll makacsul ellen, a jövő országgyűlés által eltörülttven, a jegyző-választás s elbocsátás nem a népre, mely önjavát annyi ezer esetben átlátni képtelen, nem is szenvedélynek inkább kitett egyedre, például földesúr, v. szolgabíróra; de testületre, jelesül megye közgyűlésére vagy még célszerűbben, megyeileg egyedül e tárgyra nézve kinevezendő állandó küldöttségre bizatnék; hova, — a jegyzői állomás megüresülte közhírré tétetvén, — a hivatalkérek folyamodásikat, iskolai tanulmányaikról, ideigleni hivatalviselésükről, főleg pedig erkölcsükről tanúskodó bizonyítványaikkal együtt adnák be, s a testület ezek közül az illető életreható-tudományokból 1-ször mindnyájokat rendesen s szigoruan megvizsgálván — a legjelesbet kinevezné, a helység minőségéhez, az egyed érdeme s házi körülményeihez képest neki illő fizetést rendelne, annak pontos kijárására, de másrészlül a jegyző önviseletére is felügyelne, a népnevelés-, jobbítás- és rendtartásban tett előlépteiről számot venne, az érdemest jövedelmezőbb állásba léptetné, a restelkedőt dorgálná, rosszabb állomásba vetné, vagy vétsége úgy hozván magával, hivatalából elmozdítaná.”

Ez bizony nehézkes, zsúfolt mondat; s még csak nem is a legnehézkesebb a cikkben, amely magán viseli annak a kezdő írónak fogyatkozásait, aki ebbe az írásába is „mindent bele akart zsufolni”. Igaz, hogy ezt a cikket még nem is a népnek szánta, mint

a *Nép Barátjában* megjelenteket, amelyekben példát adott rá, hogyan kell egyszerű erővel és világossággal szólni a legbonyolultabb tárgyokról is.

A cikk keletkezésének körülményeiről semmi adatunk sincs. Figyelemre méltó, hogy ARANY körülbelül egy évvel azelőtt írhatta, mielőtt SZILÁGYI István Nagyszalontára került. Eggyel több érv ez amellett, hogy a mozgékony barátnak csak bátorítani, táplálni, de nem felkelteni kellett ARANY közéleti és írói érdeklődését. A cikket aligha mások biztatására írta a költő. A benne tárgyalt kérdések közvetlen tapasztalásból merülhettek fel benne. 1839 januárjában — „mert nem érzett magában erőt arra, hogy olyan terhes pályán haláláig megmaradhasson és mert gazdálkodás nélkül, amire a lelkiismeretes tanítónak nem juthat elég ideje, mint házas ember megélni nem tudott” — lemondott korrektor-tanítói állásáról. Néhány hónappal később másodjegyzővé választották. Másfél év alatt aztán megtapasztalhatta új foglalkozásának nehézségeit. Szokása szerint ezeket is „alapos studium tárgyává tette”. Cikke azt mutatja, hogy akkor is munkakörének elvi kérdései, a jegyzői hivatás erkölcsi poroblémái, függetlenségének gondjai érdekelték.

Az 1840-es évek megélnékülő közéleti irodalmában — ARANY cikkének tanúsága szerint is — egyre fontosabb helyet foglalt el a nép. Népen akkor természetesen mást értettek, mint ma. A népnevelés is sokkal többet jelentett tehát ezekben a vitákban a szokásos iskolai vagy akár iskolán kívüli népművelésnél. ARANY cikke sem iskolai kérdésekkel foglalkozik. A kor politikai szempontból is igen lényeges kérdését, a falu *világi* vezetőinek, a politikai szervezés rendkívül fontos embereinek, a jegyzőknek szerepét, hovatartozását, függését vizsgálva, a felnőtt nép politikában és emberségben való nevelésével foglalkozik.

A cikk hangja — bár mai tudásunkkal észrevehetünk benne némi személyes érdekeltséget — higgadt, tárgyilagos. A hely, ahol megjelent, nem is tett volna lehetővé mást. A *Társalkodó* a mérsékelt liberálisok hírlapjának, a *Jelenkornak* volt szépirodalmi melléklapja. Ezen persze nem a szó mai jelentése értendő. Volt a *Társalkodó*ban minden, ami később a lapok tárcarovatába került: a napi híreken és a szorosabban vett publicisztikán túlmenő mindenféle olvasmány. A lapot 1832 — 37-ig BAJZA József szerkesztette, aztán 1848-ig HELMECZY Mihály. Hetenként kétszer jelent meg s a maga módján elég jó színvonalat tartott. A harmincas évek vége felé mindig nagyobb helyet kapott benne a nem napi kérdésekkel foglalkozó közírodalom. HELMECZY az ország minden részéről közölt beküldött cikkeket. Ezeknek a cikkeknek írói a vidéki értelmiség köréből kerültek ki: orvosok, mérnökök, tanítók, lelkészek, jegyzők szóltak hozzá a vitatott kérdésekhez. Legtöbbször foglalkozásukat is megjelölték nevük vagy ánevük mellett.

Az 1840 — 41-es évfolyamban számos cikk foglalkozik az iskolai, főiskolai reformtörekvésekkel, a népművelés nemzetiségi vonatkozásaival, a tanítók és jegyzők kérdéseivel stb. Lehet, hogy egyik ARANY cikkében olvasható utalás egy KECSKÉS Lajos nevű író közleményére vonatkozik: *Általános szempontok a népjegyzői hivatalról*, a január 27. és 30-i számban; ebben egyébként is vannak rokon gondolatok. ÁRBOCZ és JENŐ ugyanúgy kezdi *Gondolat-törzdek az 1841. év elején* című évfolyamnyitó cikkét, mint ARANY az övét: Haladunk! Ugyanezek a szerzők *Népnevelés* címen a költőivel egybehangzó gondolatokat vetnek fel (február 27.). ARANY tehát általánosan vitatott kérdésekhez kapcsolódott a maga megjegyzéseivel. A javaslat, amellyel a jegyzőket függetleníteni szeretné a helyi hatalmasságoktól s ezt a népnevelés szempontjából annyira fontos hivatalt mentesíteni akarja a szokásos korrupciótól: a centralisták alkotmányreformjainak szellemével tart rokonságot. A vidéki élet visszásságának rajzában, egy-egy tömören megrajzolt kép eleveenségében, a mondatok zsúfolt nehézkességében, de főképpen a cikkíró egész magatartásában pedig van valami, ami *Az elveszett alkotmány* költőjét idézi emlékezetünkbe.

Az első „Világosság” . . . Most, hogy elindult útjára a „Világosság” című tudományos folyóirat, hogy felvegye a harcot a természettudományos világnézet alapján a babona és a vallás ellen, érdemes egy pillantást vetni az első „Világosság”-ra, amely ugyanezeket a célokat tűzte maga elé, elsősorban pedig a munkástömegek felvilágosítását.

Ez a folyóirat 1904. március 1-én indult meg KUN Sámuel és TARCZAI Lajos szerkesztésében. KUN Sámuel nyomdai korrektor és ismert filozófiai író volt, míg TARCZAI Lajos tanító, egy ideig a bögötei iskolát vezette, amelyet az anarchista gróf BATTHYÁNYI Ervin alapított, majd a szociáldemokrata párt titkára volt.

Az első szám DODEL Ágostonnak, a világhírű egyetemi tanárnak és más kiváló tudósoknak üdvözlétével indult meg. Ezt követte a szerkesztőség bevezető cikke, amely többek között a következőket mondja:

Korunk embersége sokat szenved a vallás hóbortjai miatt.

— A hit és tudás közötti ellentét mindjobban érezhető, amióta a népek és a nemzetek a haladás jegyében törnek előre. —

— Így immár elérkezett a nap, hogy élénk világot vessünk a hit és tudás között tátongó szakadékra. —

Már az első számban kezdi a lap közölni DODEL világhírű tanulmányát „A teremtés valótlán története” címen. Ugyancsak az első számban indul meg Hatala Péter tanulmánya a római pápa csalhatatlanságáról. HÄCKELTől az atheizmusról, TARCZAITól Jehova híveiről hoz cikket az első szám.

A lap szerkesztői közé felsorakozik a későbbi számokban CSIZMADIA Sándor is, és itt találjuk SZABÓ Ervin tanulmányát a munkáskérdésről. Igen sok álneves szerzővel is találkozunk a folyóirat hasábjain, mert az írók féltik a kenyerüket.

A lap harmadik évfolyamának szerkesztését 1906-ban TIMÁR Miklós veszi át, és a cikkírók között a már az első számban is szereplő Ernst HÄCKELEN kívül ott találjuk August FORELT, a híres svájci orvost) BOLGÁR Eleket, ZÁDOR Pált, és WEISZ Ödönt.

1907-ben a folyóirat átalakul kéthetenként megjelenő lappá, és a főszerkesztői tisztet ZÁDOR Pál veszi át, mellette mint szerkesztő továbbra is működik TIMÁR Miklós, míg a szerkesztőség tagjai között találjuk DÉCSI Imrét, GÁBOR Andort, MADZSAR Józsefet, PFEIFER Ignácot, RÓZSA Miklóst, STEIN Fülöpöt, SZENDE Pált, és SZILÁGYI Jenőt.

A folyóirat az 1907. évi második számával szűnt meg, de megállapíthatjuk, hogy pár évi fennállása alatt hasznos és eredményes munkát végzett.

TIBORC ZSIGMOND

Henri Barbusse előszava a betiltott kommunista daloskönyvben 1926-ban. A csendőrségi Nyomozati Értesítő 1931. évi évfolyamában közölt kitiltott kiadványok között húzódik meg egy szerény cím: *Proletár Daloskönyv*. Mivel az Országos Széchényi Könyvtár katalógusaiban a könyvet nem találtam meg, utánajártam, s a Magyar Párttörténeti Intézet rendelkezésemre bocsátotta. Félteve őrzött példány, erősen valószínű, hogy egyetlen példány az országban. 1926-ban jelent meg, Párizsban, a Párisi Munkás kiadásában. 25 forradalmi dalt és kottát tartalmaz, 32 lap. Szerény, egyszerű kis könyv.

Külön becessé teszi ezt a ritka példányt a belső címlapján olvasható kézírásos név. SCHÖNHERZ Zoltán írta rá nevét.

Mi lehet az oka annak, hogy a magyar cenzúra kitiltotta az országból ezt a könyvecskét? Az első dal az 1871-es párizsi Kommünben keletkezett *Internacionálé*. Találunk a kötetben német forradalmi éneket, régi orosz forradalmi dalokat, lengyel forradalmi munkásdalt, forradalmi gúnydalt, benne van a *Bugyonnij-induló*, a *Varsavianka*.

PROLETÁR DALOSKÖNYV

VILÁG PROLETÁRJAI EGYESÜLJETEK!

1 9 2 6
 A »PÁRISI MUNKA« KIADÁSA
 P A R I S

MUNKÁSOK

Szépek a kötetben szereplő magyar vonatkozású dalok. A *Magyar munkások indulójának* zenéjét és szövegét HIDAS Antal szerezte. A *Fel harra proletár* után találjuk GÁBOR Andor *Tiszt urak* című megzenésített versét, továbbá *Kommunista Marseillaise* című dalát. A *Margitkörtüti fogház* című dalhoz a kötet szerkesztője a következő megjegyzést fűzte: „Dallama egy orosz népdalé, szövege 1919-ben a Margitkörtüti fogház borzalmi közepette keletkezett. Szóló. Minden egyes szakasz előadását az értelme szerint színesen szavalva kell énekelni.” Utolsónak említem a párizsi magyar munkások között keletkezett *Kommunista toborzót* és a *Van még lámpavas* című Horthyt gúnyoló forradalmi dalt.

A kötetet betiltották, elkobozták, megsemmisítésre ítélték. Horthy cenzorainak ebben igazuk volt a maguk és az uralkodó osztály szempontjából.

Világosan megindokolja ezt BARÓTHY Pál királyi főügyész a Fővárosi Levéltárban őrzött következő okiratban:

33617. szám

A budapesti kir. ügyészségtől

1931. k. ü.

A m. kir. Belügyminiszter Úr által megküldött „Proletár daloskönyv” című és Párisban 1926. évben kiadott nyomtatványt a Bp. 477 §-a alapján azzal az indítvánnyal teszem át, hogy az elkobzási eljárás lefolytatása céljából főtárgyalást kitérni s arra Zichó Károly budapesti (VII. Hajtsár út 14/a.) lakost is megidézni — s a főtárgyaláson a nyomtatvány elkobzását és megsemmisítését kimondani s a jogerős határozatot a T. E. 117. §-a értelmében a Belügyminiszter Úrral közölni szíveskedjék.

A csatolt nyomtatvány ugyanis 25 olyan dal szövegét tartalmazza, melyek tartalmuk szerint a fennálló állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására felhívják és izgatnak — illetve a „Tiszt Urak” és „A margitkörtüti fogházban” című dalok olyan valótlan tényeket állítanak — melyek a magyar állam és magyar nemzet megbecsülését sértik.

A „Van még lámpavas” című vers pedig Magyarország kormányzója elleni sértést tartalmaz.

A nyomtatvány tartalma tehát az 1912. III. tc. 5. §. 1. bekezdésébe, illetve a 7. §. 1. bekezdésébe ütköző vétségek, továbbá az 1920. I. tc. 14 §-ára figyelemmel az 1913: XXXIV. tc. 2. §-ába ütköző vétség tényálladékait valósítja meg — a bűnvádi eljárás pedig senki ellen sem indítható meg — s így indítványom indokolt.

Budapest, 1931. évi április hó 14. napján.

Baróthy Pál s. k. kir. főügyész
a budapesti kir. ügyészség elnöke

A kiadmány hitelül:
Krisán Ilona
kiadó

Pecset

Erősen valószínű, hogy a kötet előszava sem nyerte meg az ügyészség és a Belügyminisztérium tetszését.

Az előszót Henri BARBUSSE írta, a világhírű francia író. Barbusse 1923-ban belépett a Francia Kommunista Pártba, 1923-ban *előszót* írt KÉMERI Sándor (BÖLÖNY Györgyné) *Die Kerker von Budapest* című könyvéhez. 1926-ban írta *Les Bourreaux* című könyvét. Ez a mű egy közép-és délkelet-európai körutazás tapasztalatainak művészi erejű leszűrése volt. BARBUSSE, a kommunista író, alaposan megismerkedett a magyar viszonyokkal. s felemelte szavát a fehér terror ellen. Így válik érthetővé, hogy őt kérték fel a *Proletár Daloskönyv* előszavának megírására. A kötet szerkesztőjét egyelőre még nem sikerült kideríteni. Kiadóként a *Párisi Munkás*, a magyar emigránsok forradalmi lapja szerepel. Utólag is köszönetet kell mondani azoknak az ismeretlen magyar kommunistáknak és azoknak az ismeretlen franciáknak, akik a *Proletár Daloskönyv* előállításához segítséget nyújtottak.

Henri BARBUSSE — tudomásunk szerint eddig kiadatlan — előszava így hangzik:

Az ének hívó szava.

Üdv az ellenforradalmi Magyarország elnyomottjainak, akik dalaik mélységes szavával szólnak hozzánk.

Panaszaik és igaz álmaik, reménységeik és fájdalmaik mind itt vannak összegyűjtve, a muzsika és írás jeleiben. Ahogy a könyveskét lapozgatom, ahogy a dalokat hallgatom, látom és érzem, mi forr és mi készül kitérni, mi fog kitérni ennek a martír-proletáriátusnak a lelkéből.

De megszólal itt a világproletáriátus lelke is. Mert a diadalmaskodó fascizmus áldozatainak és elnyomottjainak a fájdalma és haragja nemcsak a magyar munkásságé.

Mindenütt a világon, a nagy, a ragyogó Szovjetország kivételével, ugyanaz a joggalanság, ugyanaz a kizsákmányolás gőgösködik, mely mindenütt ugyanazt a lázadást támasztja föl és egy napon ugyanabba a forradalomba érik, mely mindnyájunk közös „Internacionálé”-ja hangjaival indul majd diadalmas útjára.

Ez a mi nagy himnuszunk, amit együtt énekeltem magam is a német, osztrák, román, jugoszláv és angol munkásokkal, amikor megrendítő tömegek sorában álltam, ez a hívó szó a föld rabjaihoz, a nemzetközivé váló világ ígérete.

De itt van még a „Vörös lobogó”, a „Magyar munkások forradalmi indulója”, az „Avanti popolo”! Majd itt van egy irdatlan nagy benső megindulás zengő szavaként, amit Oroszország küld ébresztő kürtjével a világ népeihez: az orosz forradalmi dalok szép gyűjteménye, a *Dubinska*, a *Bugyonna mars*, a *Forradalmárok Gyászindulója* és a többi között egy megkapó és eredeti csehszlovákiai munkásdal.

A Franciaországban dolgozó magyar munkások is — ötvenezren vannak — föllépnek ebben az impozáns kórusban. Daluk: a „Kommunista toborzó” itt született, zenéjében és szövegében is a párisi magyar emigráns munkások műve.

De ime, van itt néhány dal, melyek mind a börtönök rácsán keresztül küldött sóhajok, a magyarországi fehér terror elmondhatatlan nagy drámáját éreztetik velünk. De nem csak ezt: jövődó dolgok szédlítő perspektíváját, melyek egyszer még felforgatják ezt a földi pokolt, a „Margitkörúti fogház” dalát maguk a börtön szenvedő foglyai költötték.

A „Vörös korácsok”, majd egy másik orosz dal következik ezután, mely jogos önérettel mondja: „Nézzétek büszke hadseregünket!” És hallgassuk csak azt a másikat, mely a föld népe történetének, vértanúságaiknak és lázadásainak egy tragikus epizódját idézi fel: a XVI. századbeli parasztháborút, ama parasztokeét, akiket az elnyomatás és kizsákmányolás kergetett harcba és akik először emelték magasra az akkor még szűz és tiszta vörös-fekete-arany lobogót, melyet a zsarnokság rendjének zsoldosai vérbe gázoltak.

Igy szállnak hozzánk minden idők és minden országok visszhangjai a lázadó rabszolgaság nagy színlóniájában egyesülve. Am ez a hatalmas hangtömeg világos és tudatos. És ezért félelmes is, mert nemcsak a jelent, hanem a jövődót is áthatja és uralja.

Údv a világ elnyomottjainak, akik dalaik mélységes értelmű szavával szólnak hozzánk!

Henry Barbusse

K. MARKOVITS GYÖRGYI